

Ómagyar anaforák és a nyelvelmélet Hegedűs Veronika

Jelen előadás az anaforák grammatikájával foglalkozik, ezen belül is a magyar visszaható és a személyes névmások anaforikus használatát tekinti át az ómagyar korban. A visszaható névmások számos nyelv életében késői fejlemények, és a magyarban is azt látjuk, hogy anaforikus használatuk még kevésbé általános az ómagyar korban. Az ómagyar adatokban személyes névmásokat is találunk olyan grammatikai kontextusban, ahol a mai magyar adatok és a grammatika elvei alapján visszaható névmást várnánk. Amellett fogok érvelni, hogy a különböző lokális viszonyok jelentenek magyarázatot a visszaható és a személyes névmások maitól eltérő használatára.

A grammatika egy fontos része a mondatot alkotó főnévi kifejezések koreferenciaviszonyainak megállapítása, illetve ezen viszonyok értelmezése. Az önálló referenciával nem rendelkező anaforák (a visszaható és kölcsönös névmások), a néha önálló referenciával rendelkező, néha referenciájukat más főnévi csoportoktól kapó személyes névmások, és a mindig önálló referenciával rendelkező referáló kifejezések különböző referenciális tulajdonságokkal rendelkeznek. A generatív nyelvelméletben a koreferenciaviszonyokat meghatározó feltételeket a kötéselmélet írja le (Chomsky 1981; 1. É. Kiss – Szabolcsi 1992 a magyarra). A kötéselvek alapján az anaforáknak lokálisan kötve kell lenniük, azaz referenciájukat egy szerkezetileg náluk prominensebb vagy velük egyenrangú elem adja meg. Vagyis egy tárgyi visszaható névmás referenciáját az alany adhatja meg, egy határozói szerepű visszaható névmás pedig referálhat akár a szerkezetileg prominensebb alannal, akár a tárggyal azonos objektumra a világban. Ezzel szemben a személyes névmásoknak lokálisan szabadnak kell lenniük, azaz nem lehet velük koreferens főnévi csoport a lokális tartományukban. Vagyis egy tárgyi személyes névmás nem lehet koreferens ugyanannak a tagmondatnak az alanyával, és hasonlóan egy határozói személyes névmás nem lehet kaphatja referenciáját egy nála prominensebb argumentumtól ugyanabban a tagmondatban. A kötéselvek az Univerzális Grammatika részei, és többek között a mai magyar nyelv adatait is adekvátn leírják. Nem ez a helyzet azonban az ómagyar adatokkal.

A magyar nyelv írásos korszakában már kezdettől fogva létezik a *maga* visszaható névmás, használata azonban eltért a maitól. A visszaható névmás az ősi *mag* 'test' szóra vezethető vissza (Kertész 1911, Sipos 1991), és a személyes névmással alkotott szerkezeten keresztül alakulhatott ki mai jelentése. Többféle kontextusban is megjelenik, használatát három csoportba sorolhatjuk: 1. anaforikus (reflexív) használat; 2. nyomatékosító szerep a személyes névmás emfatikus használatakor; illetve 3. 'egyedül' jelentésben (l. Kertész 1911). Ez az előadás csak az anaforikus használatot tárgyalja, hiszen ennek van szerepe a kötéselvek érvényesülésében.

Az ómagyar korszakban már teljesen általános a visszaható névmás használata tárgyi és részeshatározói szerepben, ha a tárgyi/részeshatározói argumentum ugyanarra a személyre utal, mint a tagmondat alanya (Kertész 1911). G. Varga (1992) szerint a visszaható névmások 50%-a tárgyi szerepű ebben a korban, és további 16% részeshatározói. A következő példák ezt illusztrálják.

- (1) Jókk 4: legottan lehagyta **magatt** az agyra muttuatuan **magatt** alonnj
- (2) MünK Máté III/17: kiben **magannak** jól kellettem

Más esetekben viszont a személyes névmás megfelelő ragos vagy névutós alakját találjuk anaforikus használatban is. Ezek az adatok tehát látszólag nem kompatibilisek a személyes névmásokra vonatkozó kötéselvvvel, hiszen a személyes névmástól nem várjuk, hogy egy lokális elem kösse; ilyen lokális viszonyban visszaható névmást várunk.

- (3) Jókk 10: mert vgy uala **ewn belewle kÿwl**
- (4) Jókk 13: zent ferenc mene zent Jacabot meglatny: vÿuen **vele** egÿnehan tarfokot
- (5) MünK Máté III/9: ne akarjátok mondanotok **tünnönbennetek**
- (6) Margit-legenda: Az eleuen zent kereztfat mÿndenkoron **ev nala** vagy **ev mellette** targÿya vala
- (7) JordK Máté V: ky elhagyottat **hozya** vezen, tórwent thór

Azt találjuk tehát, hogy az ómagyarban az anaforikus viszonyok kifejezése különbözik a maitól. A visszaható névmás kezdetben csak a strukturális esetű argumentummal kötelező, a határozói esetek és névutók még személyes névmással állnak, és lassan terjed ki a visszaható *maga* használata ezekre az esetekre is. (A *maga* névmás/főnév ezen kívül már ekkor is elterjedt nyomatékosító használatban és 'egyedül' jelentésben is.)

Ahhoz, hogy számot adjunk az adatokról anélkül, hogy feladnánk a kötéselvek érvényességét, azt feltételezhetjük, hogy a névmások disztribúcióját megszorító lokalitás változott. Ezen elképzelés szerint az ómagyarban a határozói esetek és névutós kifejezések külön lokális tartománynak számítottak (szemben a strukturális esetekkel), így a személyes névmás tulajdonképpen nem is a saját lokális tartományában volt kötve ezekben az esetekben (a (3)-(7) példákban), mert az alany már kívül esett a névmás lokális tartományán. A névutók és határozói esetek szerkezetéről más adatok miatt is feltételezhetjük, hogy megváltozott az ősmagyar és ómagyar korban, hiszen birtokosi viszonyból névutós viszonyra grammatikalizálódott a mai névutó és vonzata kapcsolata. A névutós kifejezések (ide értve a határozói ragokat is) megváltozott szerkezete utat adott a visszaható névmás elterjedésének ezekben a kifejezésekben is, és kialakult az anaforikus névmások mai használata.

Hivatkozások

- Chomsky, Noam. 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris: Dordrecht.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21–77.
- G. Varga Györgyi. 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 455–569.
- Kertész Manó. 1911. *Maga. Magyar Nyelv* 7: 5-15.
- Sipos Pál. 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 353-400